

Eijl, C. van, *Al te goed is buurmans gek. Het Nederlandse vreemdelingenbeleid 1840-1940* (Amsterdam: Aksant, 2005, 279 blz., €29,90, ISBN 90 5260 194 1).

Ten tijde van onze Republiek was er in feite geen sprake van vreemdelingenbeleid, laat staan van een wet- en regelgeving dienaangaande. Vanuit het perspectief van bijvoorbeeld de provincie Holland was ook moeilijk vast te leggen wat nu precies het staatsrechtelijke verschil zou zijn tussen personen afkomstig uit de Graafschap in Gelderland, uit Twente of Friesland en die binnengekomen uit het Duitse Rijnland, Westfalen, Hannover of Jutland. Arbeidsmigratie (permanent, semi-permanent of seizoengebonden) was een onvermijdelijk, ja noodzakelijk gegeven. Zaak was het alleen er zorg voor te dragen, dat de armenkassen van stad of kerk niet zouden bezwijken onder de toestroom van personen afkomstig van elders. Want zich aan de plicht tot armenzorg onttrekken, ging ook niet. Waar de betrokkene ook vandaan kwam. In de grondwet van 1815 (artikel 4) klinkt dit nog door: ‘Allen die zich op het grondgebied van het Rijk bevinden, het zij ingezetenen of vreemdelingen, hebben gelijke aanspraak op bescherming van persoon en goederen.’

Ook zonder gedetailleerde studie daarvan is duidelijk, dat sindsdien zich heel wat gewijzigd heeft in de onbestemde positie van vreemdelingen op andermans grondgebied. Het heeft alles te maken met de ideeënontwikkeling rond het cluster van begrippen als natie, staatsvorming, burgerschap en nationaliteit. Ook in Nederland greep dit plaats. In de loop van de negentiende en twintigste eeuw kwam als uiting daarvan dan ook heel wat wet- en regelgeving over de positie van vreemdelingen in ons land tot stand. Een opsomming van de belangrijkste wetten en verdragen brengt dit reeds aansprekend in beeld. De grondwet van 1815 werd al gereleveerd. Voordien (sinds 1808) bestond er wel een meldingsplicht. De invoering van het Burgerlijk Wetboek in 1838 regelde formeel wie wel of geen Nederlander in de zin van de wet was, en ook het verlies van het Nederlanderschap en hoe het zat wanneer een Nederlander met een niet-Nederlander in de echt verbonden werd en dan ook nog kinderen kreeg. De grondwet van 1848 vroeg om tal van wetten waarin de in de grondwet neergelegde opvattingen in aparte wetten werden uitgewerkt, zoals gebeurde met de Nationaliteitswet (1850) en de Vreemdelingenwet (1849). In 1853 kwam de Wet op de benoeming van vreemdelingen in overheidsdienst; in 1861 de Landverhuizerswet; in 1875 de Uitleveringswet. Allerhande zaken als naturalisatie, paspoort, visum, toelatingspapieren of recht op doortocht alsmede uitleiding van ongewenste personen, enzovoort, enzovoort, werden geregeld, omschreven en vastgelegd. Steeds meer ook werd de eigen speelruimte voor lagere overheden ingekort en intensiverde de natiestaat zijn vat op het vreemdelingenbeleid. Dit liep uit op een nieuwe Wet op het Nederlanderschap (1892).

De Eerste Wereldoorlog en zeker niet minder de crisisjaren na 1929 brachten weer een nieuwe stroom van wetgeving en uitwerking daarvan op gang: bijvoorbeeld de Vreemdelingentoezichtwet en het Vreemdelingen-

reglement (1918), de Wet betreffende de grensbewaking (1920), de Vreemdelingenarbeidswet van 1934 die zich op werknemers richtte en de wet van 1937, die de vrijheid tot het uitoefenen van het zelfstandig ondernemerschap door buitenlanders of statelozen inperkte. Bescherming van de binnenlandse arbeidsmarkt was in die jaren een prioriteit, maar dat ligt wel degelijk in het verlengde van wat in de negentiende eeuw sterk de aandacht had: voorkomen dat de overheden te zeer belast zouden worden met het doen van uitgaven voor armlastige vreemdelingen. Bezorgdheid over de mogelijkheid van een grote toestroom van joodse asielzoekers gelet op de strenge bepalingen over toelating in naburige landen, heeft beslist ook meegespeeld. Dat zou latent antisemitisme wind in de zeilen kunnen geven!

Naast al deze – in een menigte van beschikkingen, toelichtende brieven en regels verder uitgewerkte – op de binnenlandse toestand gerichte wetgeving ontstond ook een internationale verdragspolitiek. De vestigingsverdragen met Duitsland en met België van respectievelijk 1904 en 1933 nemen daarin een centrale plaats in. Het gaat hierbij dus om bilaterale overeenkomsten die tot doel hadden de status van de onderdanen in het betreffende buitenland wederkerig te beschermen. Dat met Duitsland – veruit het belangrijkste van genoemde twee gezien de regelmatig grote frictie tussen beide landen over de behandeling van landgenoten – werd afgesloten om de problemen over uitleiding van wederzijdse onderdanen te verminderen. Over en weer bood het een zekere mate van bescherming, van voorkeursbehandeling zelfs voor de in het andere land wonende landgenoten. Ook handelsverdragen speelden in deze internationale problematiek van vreemdelingen en hun verblijf en arbeid een rol.

Corrie van Eijl is erin geslaagd een helder overzicht te bieden van de ontwikkelingen in het denken en in de wetgeving op dit onderdeel van natievorming en internationale verhoudingen. Zij heeft daarbij heel veel overhoop gehaald en royaal gebruik gemaakt van reeds bestaande literatuur, maar vooral ook van archivalische bronnen en oorspronkelijke stukken. Mede daardoor heeft zij haar uiteenzetting kunnen larderen met aansprekende voorbeelden van individuele gevallen, waarmee zij haar betoog vaak kleur weet te geven. Dit boek, een product van het Amsterdamse NWO-pionierprogramma ‘Immigratie in Nederland (1860-1960)’, is bijzonder nuttig voor het verkrijgen van inzicht in de nationale en internationale juridische aspecten van migratie en wat daarmee verbonden was in de behandelde periode.

Ad van der Woude

Molendijk, A. L., *The emergence of the science of religion in the Netherlands* (Numen book series. Studies in the history of religions CV; Leiden, Boston: Brill, 2005, xii + 311 blz., €89,-, ISBN 90 04 14338 6).

Bij het betere antiquariaat ziet men ze nog wel eens staan, de serie geïllustreerde prachtwerken die de Haarlemse uitgever Kruseman onder de titel 'De voornaamste godsdiensten' kort na 1860 liet verschijnen. Leidse geleerden van naam als Kuenen, Kern en Tiele beschreven daarin wat we tegenwoordig 'wereldgodsdiensten' noemen. De reeks maakt mooi zichtbaar hoe voor deze wetenschappers het christendom niet langer wezenlijk verschilde van bijvoorbeeld boeddhisme en islam; het kon nog slechts hoger worden aangeslagen als de meest ontwikkelde van de wereldgodsdiensten. Dat een uitgever brood zag in zo'n dure reeks laat verder zien dat er niet alleen aan de universiteit, maar ook onder de gegoede liberale burgerij belangstelling bestond voor dergelijke, wat meer afstandelijke beschrijvingen van het verschijnsel godsdienst.

In dit klimaat speelde zich af wat de Groningse hoogleraar kerkgeschiedenis Arie Molendijk *The emergence of the science of religion in the Netherlands* noemt. Vanuit een breed cultuurhistorisch perspectief beschrijft hij de toch wel verbazingwekkende opkomst van de godsdienstwetenschap in Nederland. Hij heeft oog zowel voor wetenschapsinhoudelijke ontwikkelingen als voor de maatschappelijke context waarin zij tot stand konden komen. De 'contextuele' beschouwingen die hij wijdt aan de internationale reputatie van de Nederlandse godsdienstwetenschap, de institutionele context, de verhouding tussen godsdienstwetenschap en sociale wetenschappen en de 'representatie' van godsdienst op de wereldtentoonstellingen zijn interessant en op punten vernieuwend (en datzelfde geldt trouwens ook voor de paragraaf die hij aan bovengenoemde Kruseman-reeks wijdde).

Toch ligt het zwaartepunt van Molendijks boek dunkt me niet in deze uitwendige geschiedenis, maar bij de godsdienstwetenschap zelf. Men zou zelfs kunnen volhouden dat Molendijks boek eigenlijk een wat hybride biografie is van de Leidse hoogleraar Cornelis Pieter Tiele (1830-1902), de *founding father* van de Nederlandse godsdienstwetenschap. In zijn beschouwingen neemt Molendijk vooral diens opvattingen tot uitgangspunt. Dat er enige onduidelijkheid kan bestaan over het precieze onderwerp is mijns inziens de grootste zwakte van het boek. Op de eerder in artikelenvorm gepubliceerde tekst is onvoldoende redactie gevoerd om een werkelijk consistent boek (hetzij over Tiele, hetzij over de godsdienstwetenschap als geheel) op te leveren. Dat neemt echter niet weg dat Molendijk in alle hoofdstukken naar voren komt als een degelijk, scherpzinnig onderzoeker die op een grotendeels nog braakliggend terrein onderzoek verricht en die daarvan heel precies verslag doet.

De opkomst van de godsdienstwetenschap in Nederland, zo laat Molendijk zien, was onderdeel van een omvattend proces van veranderingen in de internationale wetenschap. De ontdekkingen van de archeologie, de mogelijkheden die de vergelijkende filologie bood (in de bijbelkritiek onder andere toegepast door de beroemde Tübinger school) en aan de andere kant het succes